

وارث شاہ دے صوفیانہ وچار

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ☆

Abstract:

Punjabi language has deep rooted tradition of mystic verse. Mystic fragrance is found in all great Punjabi poets' works. Punjabi language is indebted to a great extent to these Sufi poets who have enriched this mellifluous language with their poetic renditions. Waris Shah is a renowned poet of Punjabi who has a legendary work like Heer to his credit. This book is a true picture of Punjabi language and culture. Though this book is basically a story of love in verse form, yet it deals with almost all aspects of life and culture of the Punjab. His treatment of the story is an ample proof of his mystic views too which proves him to be a great Sufi. This article is a study of Waris Shah's mystic thoughts in light of his poetic work.

Key words: Punjabi Folk Literature, Sufi Literature, Waris Shah, Mystical Ideology, Analysis.

صوفی کون اے؟ ایہدے بارے غور کرن نوں پہلے ایہہ حقیقت سامنے رکھن دی لوڑ اے کہ تصوف خالص اسلام دی پیداوار اے۔ ایہدی بنیاد قرآن تے حدیث اے۔ نبی پاک ﷺ دی حیاتی تے تعلیمات توں ایس دا بیج ہنگر یا اے۔ ڈاکٹر براؤن نے فارسی ادب دی تاریخ وچ ایہہ حقیقت تسلیم کیتی اے کہ تصوف دی تعلیم حضور نبی کریم ﷺ دی باطنی تعلیم وچوں نمودار ہوئی اے۔^(۱)

☆ ڈین، کلیہ علوم شرقیہ، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

پروفیسر موہن سنگھ ہوری وی اپنی لمی چوڑی تحقیق توں بعد ایس نتیجے تے اڑے کہ تصوف اسلام وی پیداوار اے تے ایہدی پہلی کوئیل قرآن مجید وچوں نبی پاک ﷺ دی پوتر حیاتی تے آپ دی تعلیمات توں پھٹی۔ (2)

ڈاکٹر لاجپتی رام کرشنا دی تحقیق وی ایہوای (3) اے تے پروفیسر لوئی میسن نیون نے وی تصوف دا ماخذ قرآن و حدیث متھیا تے ایہنوں خالص اسلامی تحریک منیا اے۔ (4) جیہڑے لکھاری ایس نوں دھکو دھکی یونانی، ہندی، ایرانی تے مجوسی فلسفیاں نال جوڑ دے نیں اوہناں نے ڈب کے ایہدی پہچان نہیں کیتی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں نے کئی جگہ ٹھڈے کھادے نیں۔ جدوں ایس حقیقت نوں تسلیم کر لیا جائے کہ تصوف اسلام دے بیج توں پھٹن والا پودا اے تے لازمی امر اے کہ ایہدی غرض و غایت نوں واضح کرن لئی اوہناں بزرگاں ول رجوع کرنا پوے گا، تصوف جیہناں دی زندگی دا اوڑنا پھوننا رہیا اے۔ جیہڑے خدا، رسول ﷺ دی خوشنودی لئی خود وی متقی رہے تے لوکائی نوں صراط مستقیم تے چلان دا آہر کردے رہے۔ اجیہے بزرگاں نے یقیناً قرآن تے حدیث نوں مکھ رکھیا اے۔ جیہناں نے اپنیاں زندگیاں خدا دی راہ تے نبی پاک ﷺ دے اتباع وچ صرف کردتیاں تے اللہ تعالیٰ نوں اوہناں دا عمل ایناں چنگا لگا کہ قرآن وچ اوہناں نوں نہ صرف انعام یافتہ آکھیا بلکہ اوہناں نوں ہر قسم دے ڈر خوف تے غم نوں وانجھا قرار دیندیاں ہویاں فرمایا:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ . (5)

ترجمہ: خبردار گواہ رہیا جے میرے ایہناں ولیاں نوں کوئی ڈر خوف تے غم نہیں اے،

مطلب ایہہ اے کہ ایہوای اہل تصوف، اللہ دے دوست نیں جیہڑے صوفی کہلانڈے نیں۔ اجیہے لوکاں نال رل کے پیٹھن دا حکم دتا گیا اے۔ کیوں جے ایہو لوک صبر والے تے سچ دے علمبردار نیں۔ ایسے لئی قرآن نے فرمایا:

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ . (6)

ترجمہ: بے شک اللہ صبر کرن والیاں دے نال اے۔

كُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ . (7)

ترجمہ: تمہیں وی سچیاں دے نال دے ہو جاؤ۔

سرکارِ دو عالم ﷺ دافرمان اے:

” مَنْ سَمِعَ صَوْتَ أَهْلِ التَّصَوُّفِ فَلَا يُؤْمِنُ عَلَيَّ دُعَائِهِمْ كُتِبَ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الْغَافِلِينَ. “ (8)

ترجمہ: جیسے اہل تصوف دی گل سن کے اوہناں دی دعوت قبول نہ کیتی اللہ تعالیٰ دے نزدیک اوہ غافلاں وچ لکھیا گیا۔

نبی کریم ﷺ دی بارگاہ وچ بیٹھ کے حق سچ تے صبر و استقامت دی تعلیم حاصل کرن والے بلاشبہ صحابی کہلانہ نئیں تے تصوف دی روشنی اوہناں دے عمل توں اگے ودھدی اے۔ کیوں جے اوہناں دا باطن صفائی والا سی، ایس لئی ایہہ کہیا جاسکد اے کہ اوہناں خوش نصیب صحابہ دی ذات وچ ولی یا صوفی دی ذات وی شامل سی۔ انج ایہہ صحابی اوہ ولی یا صوفی وی سن جیہناں نوں نبی پاک ﷺ دی بارگاہ میسرسی تے جیہناں دی ظاہری، باطنی تربیت سرکارِ دو عالم ﷺ دی نگاہ پرتا شیر نال ہوئی سی۔ جدوں کہ بعد وچ آن والے صوفی بھانویں اوہ سے تعلیم دے وارث سن جیہڑی نبی پاک ﷺ دی دین سی پر اوہ کمال درجہ عبادت گزار ہون دے باوجود صحابی دے درجے تے ایس لئی نہیں اپڑسکدے کہ اوہناں نوں سرکارِ دو عالم ﷺ دی بارگاہ وچ بیٹھ کے براہ راست حضور دی زیارت میسر نہیں ہو سکی۔

وارث شاہ نے اُچے، سچے مرتبے دے مالک خلفائے راشدینؓ دا ذکر کردیاں ہویاں اوہناں نوں رب دے خاص ”بندے“ آکھیا اے:

چارے یار رسول دے چار گوہر سجا اک تھیں اک چڑھینڈے نئیں
ابوبکرؓ تے عمرؓ عثمانؓ علیؓ آپو اپنی گنیں سو پینڈے نئیں
جیہناں صدق یقین تحقیق کیتا اگے حق دے سیس وکینڈے نئیں

ذوق چھڈ کے جیہناں نے زُہد کیتا واہ واہ اوہ رب دے بندے نئیں (9)

یعنی رب دا بندہ ہونا سوکھا نہیں۔ ایہدے لئی خلفائے راشدین وری ایمان دی چٹنگی، نیک عمل اُتے پہرہ تے غیر فطری دنیاوی لذتاں دا ذوق تیاگ کے اوہناں ورگا زہد کمانا ضروری اے۔ گویا ایہناں صحابہ دی حیاتی ہی اصل وچ تصوف داراہ متعین کردی اے۔ ایس توں صاف پتا چلد اے کہ تصوف

یادرویشی لئی چار چیزاں بنیادی نیں ”صدق، یقین، تحقیق تے زُہد“ ایس توں اگے تصوف دیاں جنیاں وی اصلاحواں نیں اوہ کسے نہ کسے رنگ وچ ایہناں چار بنیادی نکتیاں دی تشریحات نیں۔ تصوف دے رستے دا پاندھی صوفی کہلانا اے۔ صوفی کہہو جیہا ہونا چاہیدا اے۔ ایہدے لئی بزرگانِ دین نے صوفی دی سیہان لئی جنے وی راہ سُجھائے نیں اوہناں ساریاں وچ ایہو فکر کارفرمانظر آؤندی اے۔ اک صوفی زُہد نال اپنے اندر دی صفائی کردا اے۔ تحقیق نال سدھارستہ تلاش کردا اے۔ فیر اوس رستے اُتے کامل یقین نال گامزن ہونداتے ایہناں سارے رستیاں توں لنگھ کے صدق دی دولت توں مالا مال ہو جاندا اے تے صدق ہر حالت وچ سچا کلمہ زبان اُتے لیا کے اوہنوں بلا خوف و خطر ادا کرن دا حوصلہ دیندا اے۔ ایہو اوہ مقام اے جیہدی گواہی قرآن نے دتی کہ صدق دی بنیاد اُتے میرے ایہناں ولیاں نوں کسے قسم دا ڈر خوف تے غم نہیں اے۔ ایسے لئی بقول ابوالحسن نوریؒ صوفی اپنی ذات وچ اک زندہ لاش ہوندا اے تے لاش نوں ایسے لئی کسے قسم دا ڈر یا خوف نہیں ہوندا کہ کسے وی طرح دا لالچ اوہدے تے اثر انداز نہیں ہو سکدا۔ کیوں جے اوہدا تعلق ہُن کسے ہور جہان نال جو یا ہو یا ہوندا اے۔ ایس ساری صورتحال نوں مکھ رکھدیاں ہو یاں وارث شاہ دے کلام دی تہہ وچوں بوہت سارے فکری نکتے اچھے اُبھر کے سامنے آؤندے نیں جیہوے تصوف دے اہم مسئلیاں سگوں باریکیاں نوں نال نال لیکے چلدے نیں۔ اوہناں نکلتیاں اُتے غور کرن توں پہلے ایس حقیقت نوں دھیان وچ رکھنا ضروری اے کہ وارث شاہ دا اپنا خاندان تصوف دے دو معروف سلسلیاں نال جو یا ہو یا سی۔ اوہدے دادا سید گل محمد قادری سروری سلسلے نال تعلق رکھدے سن تے وارث شاہ اپنے دادے دی حیاتی وچ موجود سن، جیہدا ذکر اوہناں نے مثنوی مولانا روم دا چوتھا دفتر کتابت کردیاں ہو یاں صاف لفظاں وچ انج کیتا اے:

تمام ہُد دفتر چہارم مثنوی مولانا جلال الدین رومی بوقت ظہر، چہار شنبہ بتاریخ
ہر دہم، ماہ رجب در 1123 ہجری بدستخط فقیر احقر انعام خاکپائے سگان اہل
دل سید گل محمد عنی عنہ برائے مطالعہ خویش پاس خاطر برخوردار نور چشم فرزند
سید گل شیر شاہ طالع اللہ عمرہ و عمر ولد ہما سید محمد وارث و محمد قاسم بحر مت محمد النبی
امی و آلہ اصحابہ و زریہ جمعین۔

یعنی میں ایہہ دفتر اپنے تے اپنے پتر گل شیر شاہ دے پڑھن واسطے نقل کیتا اے جیہدے
پتر آگوں سید محمد وارث (وارث شاہ) تے قاسم شاہ نہیں۔ (10)

ایسے طرح مثنوی دے پنجویں دفتر دے آخروج اوہناں نے اپنے قادری سروری ہون دی

دس اے:

الحمد للہ کہ دفتر پنجم مثنوی ہم با تمام رسید روز چہار شنبہ در ماہ صفر 1122 ہجری
مقدس مقدس بہ دستخط فقیر احقر الخلق مشتاق لقاے اہل اللہ سید گل محمد قادری
سروری عنفی عنہ وعن آبائیہ برائے مطالعہ خویش و مطالعہ برائے فرزند محبوب
القلوب برخوردار سید گل شیر سلام اللہ تعالیٰ۔

یعنی مثنوی دا پنجواں دفتر میں سید گل محمد قادری سروری نے اپنے تے اپنے پتر گل
شیر دے پڑھن لئی مکمل کیتا اے۔ (11)

وارث شاہ نے اعلیٰ تعلیم لئی تصور دا رُخ کرن توں پہلوں مڈھلی تعلیم اپنے گھروں ای
حاصل کیتی۔ جدوں کہ تصور دی درسگاہ توں فارغ ہو کے اوہ تصوف دی دولت نال مالا مال ہون لئی
بابا فرید گنج شکر دے دوارے تے گیا تے اوہناں دے اوس ویلے دے گدی نشین دے ہتھ اُتے
بیعت کیتی۔ ایس توں صاف پتا چلدا اے کہ وارث شاہ نوں تصوف دے دو عظیم سلسلیاں (قادری
تے چشتی) توں فیضیاب ہون دا موقع ملیا اے۔ دوجی اہم گل ایہہ اے کہ اوہنے ہیر دے قصے وچ
جنے صوفی سنتاں تے اللہ والیاں دے عرساں تے میلیاں دا ذکر کیتا اے اوہدے توں اوہدے
مشاہدے تے مطالعے دی وی دس پیندی اے۔ مختلف سلسلیاں نال تعلق رکھن والے بزرگاں دے
طریقیاں توں وی اوس بوہت کچھ سکھیا۔ انج وارث شاہ دی شاعرانہ شخصیت دے اندر اک صوفی وی
پروان چڑھدا رہیا، جیہڑا موقع پاکے ہیر دے قصے راہیں ساڈے سامنے آن کھلوتا اے۔ ایہہ اوہ
صوفی اے جیہڑا علم تے عمل دی سانجھی تصویر اے۔ جیہدے علم وچ رندی تے مستی وی سمجھی ہوئی
اے۔ جیہڑا علم تے عمل راہیں ریاضتاں تے مشاہدیاں توں لنگھدا ہو یا مشکل توں مشکل مسئلیاں دے
الجھاؤ نوں سلجھاؤ وچ بدلن دا ہنر جاندا اے۔ اوہ ہر گل نوں منطقی دلیلاں راہیں منوان تے سمجھان داگر
وی رکھدا اے تے اوہدی زبان و بیان دی تاثیر وچ شہد جیہی مٹھاس وی اے۔ اوہ ایس رنگا رنگ

کائنات دے ہر رنگ و چوں رب سچے داروپ سپہاندا اے۔ بقول اکبر لاہوری جیویں پتے دی ہریالی نوں پتے توں دکھ کر کے نہیں دیکھیا جاسکد ایا لفظ نوں سیاہی توں دکھ کر کے نہیں تکیا جاسکد ا۔ ایسے طرح صوفی کائنات دے روپ نوں رب سوہنے دے روپ توں دکھریاں کر کے دیکھن دا عادی نہیں ہوندا۔^(۱۲) اوہ وجودوں ظاہری باطنی میل دور کر کے پاکیزگی داسمبل بن جاندا اے۔ اوہ ادل خواہشاں دابت خانہ نہیں سگوں خدادا گھر ہوندا اے۔ اوہ مرشدی تعلیم تے تعظیم نوں اپنی حیاتی دا گہنا سمجھدا اے۔ رب دی محبت وچ ڈیری نوں ویر بناندا اے تے بے نیازی دی کیفیت وچ انج سرشار رہندا اے کہ رب یا تقدیر دے گلے دا شائبہ تک اوہدے نیڑے نہیں بھٹکدا ا۔ ایہہ سارا کجھ خوبیاں دی صورت وچ اک صوفی دی شخصیت دا لازمی حصہ بن جاندا اے۔

تصوف دی دنیا وچ اک صوفی نوں عام طور تے جیہڑے مسئلیاں نال واہ پیندا اے ایہہ ایہہ نہیں۔

توہ راہیں باطن دی صفائی، دنیا دی ناپائیداری دی حقیقت دا ادراک، آخرت دی حیاتی دی کامیابی لئی ایسے دنیا وچ رہ کے جتن کرن دی لوڑ، مرشدی ضرورت، اعلیٰ اخلاق تے اخلاص، عشق دی مستی۔ ایہناں تمام مسئلیاں وچوں کامیابی نال گزرن توں بعد عرفان دی جیہڑی منزل ملدی اے اوہنوں صوفیاء نے وحدۃ الوجود دی منزل قرار دتا اے۔ وارث شاہ نے بھانویں ایہناں مسئلیاں اُتے دی روشنی پائی اے پر اپنی شاعری وچ اوہنے تصوف دے جیہڑے سب توں اہم مسئلے نوں چستی تے قادری بزرگاں دی طرح پوری تفصیل نال انگ لایا اوہ فلسفہ وحدۃ الوجود اے۔ بعض لکھاریاں نے ایس غلط فہمی نوں جنم دتا اے کہ فلسفہ وحدۃ الوجود شیخ محی الدین ابن عربی دی دین اے حالانکہ ایہہ فلسفہ یا نظریہ اوہناں توں پہلے تے ہمعصر صوفیاء کول وی موجود رہیا۔ مثال دے طور تے حضرت بابا فرید الدین گنج شکرؒ، ابن عربیؒ دے ہمعصر نہیں۔ دونوں دکھو دکھنیاں نال تعلق رکھدے نیں۔ اوس زمانے وچ آوا جائی دے وی کوئی خاص ذرائع نہیں سن۔ ایس لئی اک دو جے کولوں متاثر ہونا وی ثابت نہیں ہوندا۔ جدوں کہ بابا فرید دی شاعری وچ وحدۃ الوجودی فلسفہ موجود ہے، جیویں ایہہ شلوک:

فریدا جنگل جنگل کیا بھوسیں ون کنڈا موڑیں
وہی رب ہیالیئے جنگل کیا ڈھونڈیں (13)

یا

فریدا خالق خلق مانہہ خلق و سے رب مانہہ
مندا کس نوں آ کھیے جاں تیس بن کوئی نانہہ (14)

ظاہر اے ایہہ وجودی فلسفہ بابا فریدؒ نوں اپنے سلسلہ چشتیہ دے بزرگاں ولوں عطا ہویا اے۔ ہاں ایہناں ضرور اے کہ ابن عربیؒ نے جس من کھجوں انداز وچ ایس نوں اگے ودھایا اے اوہدے توں فارس تے برصغیر دے صوفیاء ہُن تک متاثر وکھالی دیندے نیں۔ ایران افغانستان تے ہندوستان دے اکثر صوفیاء کائنات دے مشاہدے تے مطالعے لئی دور دراز دے سفر کردے رہندے سن ایس لئی بعض ویلے صوفیاء دے میل ملاقات اک دو جے نال وچار وٹاندرے دا سبب وی بن دے سن۔ تصوف دی تاریخ دا مطالعہ ایس گل دی دس پاندا اے کہ ایہناں سارے صوفیاں دے وچکار وحدۃ الوجود اک مرغوب فلسفہ رہیا اے جیہنوں اوہناں اک تحریک دی صورت اگے ودھایا۔ سرتاج الاولیاء حضرت داتا گنج بخشؒ وحدۃ الوجودی حقیقت دے ضمن وچ فرماندے نیں:

”اس (انسان) کا جنم ظاہری دراصل اسرار خداوندی کا خزینہ بن جاتا ہے اور اس کے الفاظ اور افعال خدا ہی سے منسوب ہوتے ہیں۔“ (15)

حضرت جنید بغدادیؒ کہندے نیں:

”جب دوری کا احساس مٹ جاتا ہے اور قرب حاصل ہو جاتا ہے تو صوفی پر یہ حقیقت منکشف ہو جاتی ہے کہ میری صفات دراصل خدا ہی کی صفات ہیں۔“ (16)

پیران پیر حضرت غوث الاعظمؒ دا ارشاد اے:

”اے دوست جب تو ستر ہزار اچھے اور بُرے خصائل سے باہر نکل پڑے اور جب اجالے اندھیرے کے ستر خدائی پردوں سے بالاتر ہو جائے اور جب تجھ میں خُلقِ خداوندی پیدا ہو جائے تو اس کیفیت میں تجھ سے عبودیت دور ہو

جائے گا..... اس وقت تو نہ ہوگا بلکہ وہ ہوگا۔ کیونکہ خدا کے ساتھ غیر خدا نہیں رہتا۔“ (17)

ابن عربیؒ دے نزدیک ”نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ“ دا مطلب اس توں علاوہ ہو رکھ نہیں کہ خدا خود بندے دے وجود دا حصہ بن سکدا اے۔ ایہو فرمان قرآن وچ موجود اے کہ میں اپنے نیک بندیاں دے ہتھ، پیر، کن، اکھ بن جانا۔ وارث شاہ نے ایسے حقیقت نوں انج بیان کیتا اے:

سُنْ سَتَجِيئِيْ اِلَيْسِ جِهَانَ اُتِيْ رَبِّ كَيْسِ
قَدْرَتِ نَالِ خَوَائِشِ خَاصِ اِنِّيْ دِيْ اِيْ
رُغْبَتِيْ دِيْ اِيْ سَوْرَتِيْ دِيْ اِيْ
حَدِيثِ اِيْ:

خَلَقَ اللهُ آدَمَ عَلَيَّ صُوْرَتِهِ

یعنی آدم نوں اللہ نے اپنی صورت اُتے پیدا کیتا اے۔

ابن عربیؒ دے نزدیک صورت توں مراد ربی صفات نہیں جیہناں وچ انسان دا ظہور ہو یا۔ یعنی ربی صفات مجسم ہو کے انسان وچ موجود نہیں۔ ایسے واسطے اکثر صوفیاء مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ اُتے یقین رکھدے نیں۔

تصوف دی دنیا وچ وحدۃ الوجود تے وحدۃ الشہود دو اصطلاحواں نہیں سگوں دو دکھو دکھ نظریے نیں جیہڑے اپنی اپنی تھاں بھریاں فکری دلیلاں تے سہاریاں اُتے اُسرے ہوئے دکھالی دیندے نیں۔ پنجابی صوفیانہ شاعری دا مطالعہ ایس حقیقت دی دس پاندا اے کہ ساڈے بوہتے صوفی شاعر تصوف دے اوہناں سلسلیاں نال وابستہ رہے نیں جیہڑے وحدۃ الوجودی پہچان تے سیہان دے سلسلے سن۔ ایہناں وچ زیادہ تر قادری چشتی تے سہروردی بزرگ شامل نیں۔ جدوں کہ نقشبندی سلسلے وچ حضرت مجدد الف ثانیؒ توں وحدۃ الشہود دے فلسفے دا چلن ہو یا، پراوہناں نے وی وحدۃ الوجود دی نفی نہیں کیتی بلکہ ایس نوں وحدۃ الشہود دے نچلے درجے اُتے اک صوفیانہ مقام ظاہر کیتا اے۔ اوہ خود وحدۃ الوجود دی منزل دی تلاش وچ رہے سن۔ چنانچہ اوہناں نے مشہور وچودی صوفی شیخ محی الدین ابن عربیؒ دا ذکر اکثر تھاواں تے بڑے احترام نال کیتا اے۔

مولانا رومؒ، سعدیؒ، حافظ شیرازیؒ، خواجہ معین الدین چشتیؒ، بابا فریدؒ، شاہ حسینؒ، حضرت نوشہ گنج بخشؒ، حضرت سلطان باہوؒ تے بابا بلھے شاہؒ توں لیکے پیر مہر علی شاہؒ تک سارے دے سارے وحدۃ الوجود دے قائل رہے حتیٰ کہ معروف بزرگ حاجی امداد اللہ مہاجر کیؒ تے مولانا اشرف علی تھانویؒ تک نے ایس نوں نیا اے۔ حاجی امداد اللہ مہاجر کیؒ فرماندے نیں:

”سالک کو اپنے افعال و صفات اور وجود کو جناب باری کے صفات افعال اور وجود سمجھنا چاہیے۔ تمام افعال خدا ہی سے ہونگے اور تمام چیزوں میں خدا ہی کے وجود کو پائے گا۔“ (18)

مولانا اشرف علی تھانویؒ دا کہنا اے:

”مسئلہ (وحدۃ الوجود) حق و صحیح مطابق اللواقع ہے اس مسئلے میں کوئی شک و شبہ نہیں۔“ (19)

پنجابی صوفیانہ شاعری دا مطالعہ ایس حقیقت دی گواہی دیندا اے کہ پنجابی صوفی شاعر تسلسل

نال وحدۃ الوجودی سوچ نوں اگے ودھاندے رہے نیں جیویں:

بابا فریدؒ:

فریدا خالق خلق مانہہ خلق و سے رب مانہہ
مندا کس نوں آکھیں جاں تس بن کوئی نا نہہ (20)

شاہ حسینؒ:

اندرتوں ہیں باہرتوں ہیں روم روم وچ توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سب کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں (21)

حضرت سلطان باہوؒ:

عیوں عین تھیو سے باہو سر وحدت سبحانی ہو (22)

بلھے شاہؒ:

بکھیا چل سنیا ر دے جتھے گہنے گھڑیے لاکھ
صورت آپو اپنی توں اکو روپا آکھ (23)

نوشہ گنج بخش:

نوشہ خالق کہ ہے دو یا نہیں کوئے
فرق خالق تے خلق وچ توں کہہ کیکر ہوئے (24)

یا

آپے ڈٹھا آپ دکھایا
نوشہ آپ نوں آپ بھرمایا (25)

میاں محمد بخش:

قطرہ ونج پیا دریائے تاں اوہ کون کہاوے
جس تے اپنا آپ گواوے آپ اوہو ہو جاوے
ہر ہر وچ نہ ہوون جیکر ہر دے روپ سہانے
دانشمنداں دا دل ٹھکن کد معشوق ایانے

وارث شاہ وی ایسے لڑی نال جڑیا ہو یا شاعر اے۔ بنیادی طور تے اوہ بھانویں داستان گو شاعر دے طور تے ای مشہور ہو یا پراوہدی ہیر جے محض قصہ ای ہوندی تے قصہ وی ہن تک مر گیا ہوندا تے وارث دی اپنی مشہوری وی نہ ہوندی۔ وارث شاہ نے ایس پیار کہانی نوں تصوف دی چاشنی نال امر کیتا اے۔ مجاز دے پردے وچ حقیقت دی کھید رچائی اے۔ اوہنے اخیر وچ ایہہ گل کھول وی دتی اے کہ:

وارث شاہ میاں لوکاں کملیاں نوں قصہ جوڑ ہوشیار سنایا ای (26)

وارث شاہ دی گھروں باہروں تربیت اوس صوفیانہ ماحول وچ ہوئی سی جیہدا علم نوں حلیم وچ ڈھال کے صوفیانہ کردیندا اے۔ ایہو کم اوہنے ہیر دے قصے وچ کر دکھایا اے۔ جیویں صوفیاء دا عقیدہ اے کہ گھر دے کوٹھے کندھاں (یعنی جسم) نہیں بولدے سگوں گھر وچ ون والا (محبوب حقیقی) بولد اے۔ ایسے طرح کردار رانجھے دا ہووے یا ہیر دا، سہتی دا ہووے یا جوگی دا، اوہدے وچ وارث شاہ آپ بولد اے۔ اوہنے مجاز دے پردے وچ حقیقت دی گل چھوہی اے تے بڑے منطقی تے استادلی ڈھنگ نال۔ ایسے لئی اوہدی گل ہر پڑھن سنن والے نوں متاثر کردی اے۔

ساڈے صوفیاء دا ایہہ اک نظریہ اے کہ اللہ تعالیٰ نے گن کہہ کے کائنات بنائی تے اوس نے گن دالفظ کسے غیر یا قدامت وچ موجود کسے ہور شے نوں نہیں آکھیا سی۔ کیوں جے ایہہ من لیا جائے کہ مخاطب کوئی شے سامنے موجود سی تے فیر ایہہ تسلیم کرنا پوے گا کہ قدامت وچ اللہ توں علاوہ کوئی ہور وجود وی سی تے ایہود کوئی یا شرک اے کہ اللہ دے نال کسے ہور شے دی موجودگی دا اقرار کیتا جائے۔ صوفیاء دے نزدیک گن کسے غیر نوں نہیں، اللہ نے اپنے اوس ارادے نوں گن آکھیا جیہڑا ارادہ اوس اپنے اظہار واسطے کائنات بنان لئی فرمایا سی۔ گویا اللہ نے اپنا اظہار آپ چاہیا کہ میں پچھانیا جاواں تے اوس کائنات وجود وچ لے آندی۔ اپنے آپ نوں چاہن دا ایہہ عمل ای اصل وچ اللہ دا اپنے آپ نال عشق سی جیہڑا کائنات دی صورت ظاہر ہويا۔ ایہو وجہ اے کہ دنیا وچ عشق دیاں گلکاریاں ہر ویلے موجود رہندیاں نیں۔ وارث شاہ نے ایسے صوفیانہ فکرنوں ای اپنے قصے دی بنیاد بنایا اے تے گل ای ایہتوں شروع کیتی اے کہ:

اول حمد خدائیدا ورد کجے عشق کیتا سو جگ دا مول میاں
 اگلے تن مصرعیاں وچ ایس عشق پیارے دیاں منزلاں مرتبے تے انعامات دا ذکر کیتا اے:
 پہلے آپ ہی رب نے عشق کیتا معشوق ہے نبی رسول میاں
 عشق پیر فقیر دا مرتبہ ہے مرد عشق دا بھلا رنجول میاں
 کھلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جیہناں کیتا ہے عشق قبول میاں (27)

صوفی پنہنہ دے سفر دا آغاز توبہ توں ہوندا اے جدوں اک سالک نوں اپنے اندر دی کالک نوں دھو کے من نوں شیشہ کرن دا خیال پیدا ہوندا اے۔ اک عام دنیا دار تے اللہ والے دے وچکار فرق صرف اینا کورہ جاندا اے کہ عام دنیا دار توبہ دار وازہ حادثاتی طور تے کھڑکاندا اے تے اوہدی ایہہ توبہ عارضی ثابت ہوندی اے۔ گناہواں دی لذت اوہنوں بار بار توبہ توڑن اُتے مجبور کر جاندی اے۔ جدوں کہ اللہ والے دی توبہ اوہنوں گناہواں دی لذت توں بہت آگیرے لے جاندی اے۔ ایہتوں تیکر کہ اوہ ہر ویلے نفس مطمئنہ دی کیفیت ماٹدا اے۔ وارث شاہ نے وی اک صوفی دی طرح کئی توبہ اُتے زور دتا اے:

سورج چڑھے گا مغربوں جویں قیامت توبہ ترک کر کل برائیاں نی (28)

تصوف دادو جا اہم مسئلہ دنیا دی بے ثباتی نوں سمجھنا اے۔ عام بندے لئی ایہہ تہو ممکن اے صرف اعتقادی ہووے، جدوں کہ صوفی لئی ایہہ حقیقت وارد الوجود بن جاندی اے۔ جیویں حضرت داتا گنج بخش دے پیرومرشد حضرت شیخ ابوالفضل اللخنی فرماتے نیں کہ ساڈے نزدیک دنیا دی حیاتی اک دن دی اے تے ایہدے وچ وی ساڈا روزہ اے۔ سید وارث شاہ نے دنیا دے عارضی تے بے ثبات ہون دا ذکر ہیر وچ جگہ جگہ کیتا اے، جیویں:

ایہہ جگ مقام فنا دا اے سبھا ریت دی کندھ ایہہ جیونا اے
چھاں بدلاں دی عمر بندیاں دی عزرائیل نے پاڑنا سیونا اے
اج کل جہان ہے سچ میلا کسے نت نہ حکم تے تھیونا اے
وارث شاہ میاں انت خاک ہونا لکھ آب حیات جے پیونا اے (29)

توہ تے دنیا دی ثباتی دے عمل وچوں گزردیاں بے شمار وسوسیاں نال واہ پیندا اے۔ شیطانی قوتیں خواہشاں دے روپ وچ قدم قدم تے بہکان دی کوشش کردیاں نیں۔ ایہناں توں مستقبل طور تے بچن لئی صوفیاء نے اک ایسے مرشد یا رہنمادی ضرورت اُتے زور دتا اے جیہنے تصوف دیاں مشکل گھائیاں آپ وی پار کیتیاں ہون تے آگوں دو جیاں نوں وی پار کردان دا طریقہ تے سلیقہ جاند ا ہووے۔ تاں جے سالک نوں پورے اعتماد تے حفاظت نال سلامتی تے کامیابی دی منزل اُتے اڑا دیوے۔ وارث شاہ نے وی ایس ضرورت نوں اجاگر کیتا اے:

بناں مرشداں راہ نہ تھہ آوے ، دودھ باجھ نہ ہوندی ہے کھیر میاں
وارث شاہ نے صرف مرشد دی ضرورت اُتے ای زور نہیں دتا سگوں مرشد دی پہچان دی
دی اے کہ مرشد کیہو جیہا ہونا چاہیدا اے:

بادشاہ سچا رب عالماں دا فقر اوسدے ہین وزیر میاں
یاد حق دی صبر تسلیم نچا ٹساں جگ دے نال کیہ سیر میاں
فقر کل جہان دا آسرا اے تابع فقر دے پیر تے میر میاں
دنیا وچ ہاں بہت حیران ہو یا پیروں ساڈیوں لا زنجیر میاں (30)

یعنی سچا مرشد یا فقیر رب دا منظور نظر (وزیر) حق دی یاد نال دلی تسلی حاصل کرن والا، دنیا داراں تے

لئے دلاں دا آسرا ہوندا اے۔ دنیا دے امیر کبیر اوبدی بارگاہ وچ اپنیاں دنیاوی پریشائیاں دور کرن تے سکون دی دولت لین آؤندے نیں۔

اک سالک دی نظر وچ مرشد دی کیہ قدر و منزلت ہونی چاہیدی اے تے اوہدے لئی اپنے شیخ یا گورو دی گل اُتے پورے صدق تے یقین نال کنج عمل کرنا ضروری اے۔ ایہدے لئی وارث شاہ دا مشورہ اے:

جوگ کرے سومرن تھیں ہوئے استھر جوگ سکھیے سکھنا آیا ای
نچا دھار کے گورو دی سیوا کریئے ایہہ ہی جوگیاں دا فرمایا ای (31)

مرشد اپنی نظر کرم نال دوئی دا بھرم دُور کر کے اوس ذات نال سالک نوں ملا دیندا اے جیہڑی انسان دی شہ رگ توں وی نیڑے و سدی اے پر انسان غفلت تے دوئی دے پردے ہتھوں ساری حیاتی اوس توں دُور تے اوبدی پہچان توں وانجھیا رہندا اے۔ وارث شاہ دے نزدیک عالم تزییہ وچ اوہ ذات اپنے اصلی روپ وچ و سدی اے تے عالم تشبیہ وچ انسان اوبدا حقیقی مظہر اے۔ ایہو وحدۃ الوجود دا فلسفہ اے۔ کہ ہر تھاں ہر حال وچ اوہو اکو ذات موجود اے۔ اوبدا کوئی غیر نہیں تے نہ ای ہوسکدا اے تے جیہنوں انسان غیر سمجھدا اے ایہہ اوبدی اپنی سوچ فکر تے غفلت دا نتیجہ اے۔ مرشد اکم ایہو اے کہ اوہ ایس سوچ فکر تے غفلت توں سالک نوں باہر لے آوے۔ رانجھا اک سالک تے طالب دے روپ وچ بالنتاھ دے چرنیں لگاتے اوہنے اوس نوں وجود مطلق دی پہچان انج کروائی:

بچہ سیوں جس قلبوت اندر سچے رب نے تھاؤں بنایا ای
وارث شاہ میاں ہمہ اوست جا پے سرب مے بھگوان نوں پایا ای (32)

وارث شاہ نے ہمہ اوست یعنی وحدۃ الوجود جیہے مشکل مسئلے نوں سمجھان لئی ابن عربی دی طرح منطقی تے من کھچواں ڈھنگ اختیار کیتا اے۔ جیویں:

مالا منکیاں وچ جیوں اک دھاگا توں سرب کے بیچ سما رہیا
سمھناں جیوندیاں وچ ہے جان وانگوں نشہ بھگ انیم وچ آ رہیا

جیویں پترے مہندیوں رنگ رچیا توں جان جہان وچ آ رہیا
جیویں رکت سریر وچ سانس اندر توں جوت میں جوت سا رہیا (33)

وحدت دی ایس منزل وچ پیر رکھدیاں ہویاں باطنی حوالیوں کئی خطرے سالک داراہ ڈک
کھلونڈے نیں۔ شیطانی وسوسیاں دی یلغار دا مقابلہ تے آس نراس دی جنگ سالک داسب توں
اوکھا امتحان ہوندا اے۔ وارث شاہ پورے یقین تے اعتماد نال کامیابی دی منزل اُتے اپڑن دا حوصلہ
دیندا اے:

جیہڑے عشق دی اگ دے تاؤ تے تہاں دوزخاں نال کیہ واسطائے
جھناں اک دے ناں تے صدق بدھا اوہناں فکر اندیشہ ڈا کاسدائے
آخر صدق یقین تے کم پوسی موت چرخ ایہہ پٹلا ماسدائے
دوزخ موریان ملن بے صدق جھوٹھے جھناں بان نکلن آس پاسدائے (34)

حقیقت دے ادراک توں بعد سالک نوں جبر تے قدر دیاں منزلاں صبر نال عبور کرنیاں
پیندیاں نیں۔ عاجزی انکساری تے مخلوق دی بے لوث خدمت وچ قوت برداشت دا کمال درجے
مظاہرہ کرنا پیندا اے کیوں جے اوہدے سامنے بقول بابا فرید گنج شکر ایہہ حقیقت ہر ویلے موجود
رہندی اے ”مندا کس نوں آکھیے جاں تس دن کوئی نانہہ“۔ وارث شاہ نے ایسے منزل ول اشارہ
کردیاں ہویاں آکھیا اے:

گھوڑا صبر دا ذکر دی واگ دے کے نفس مارنا کم بھو چنگیاں دا
چھڈ زراں تے حکم فقیر ہون ایہو کم ہے ماہنواں چنگیاں دا
عشق کرن تے تیغ دی دھار کپن نہیں کم ایہہ بھکھیاں تنگیاں دا
جیہڑے مرن سو فقر تھیں ہون واقف نہیں کم ایہہ مرن تھیں سنگیاں دا
استھے تھاؤں نہیں اڑ بنگیاں دا فقر کم ہے سراں توں لنگھیاں دا (35)

دو جے مذہباں دے گوروواں دی طرح مسلمان صوفیاں دے بعض سلسلیاں وچ نفس
کشی تے غرور تکبر نوں ختم کرن لئی سالک کولوں نگری نگری بھیک منگوان دارواج رہیا اے۔ بعض جگہ
اج دی ایہہ رواج موجود اے پر جدوں سالک نوں کاسہ پھڑایا جاندا اے تے اونسوں بقول وارث

شاہ ایہہ نصیحت وی کیتی جانندی اے:

شوق مہر تے صدق یقین باجھوں کیا فائدہ کلڑیاں سنگیاں دا (36)

○

ایس جوگ دے پنتھ وچ آوڑیاں چھین عیب ثواب کمینیاں دے

حرص اگ تے فقر دا پوے پانی جوگ ٹھنڈ گھتے وچ سینیاں دے (37)

کھندے نیں منگن گیا سومر گیا تے جیہڑا ایس امتحان وچ کامیاب ہو جاوے اوہ صنعتہ اللہ دے رنگ وچ رنگیا جاندا اے:

وارث شاہ جو عشق دے رنگ رتے گندی آپ ہے رنگ دے رنگیاں دا (38)

صوفی یا فقیر لوکاں دی نظر وچ اللہ دا اک مقبول تے مقرب بندہ ہوندا اے۔ بے شمار لوک اوہدے کول اپنے اپنے ڈکھڑے لے کے آؤندے نیں۔ لوکاں ایس عقیدے تے اوہدے کول جانندی اے کہ اوہ دکھاں نوں سکھاں وچ بدل سکدا اے۔ اجیہے موقعے اُتے اوہ ہر کسے نوں ایہو تعلیم دیوے گا کہ:

ایہہ حکم تے حسن نہ نت ہوندے نال عاجزاں کرو نہ زور یے جی
کوئی کم غریب دا کرے ضائع سگوں اوسنوں ہٹکیے ہوڑیے جی
بیڑا لڈیا ہو یا مسافراں دا پار لایے وچ نہ بوڑیے جی
زمیں نال نہ ماریے پھیر آپے ہتھیں جہناں نوں چاڑھے گھوڑیے جی
بھلا کردیاں ڈھل نہ مول کچھ قصہ طول دراز نہ ٹوریے جی (39)

○

جیہڑا آس کر کے ڈگے آن دوارے جیو اوسدا چاء نہ توڑیے جی
صدق بنھ کے جیہڑا چرن لگے پار لایے وچ نہ بوڑیے جی
وارث شاہ میاں جیندا کوئی نہیں مہر اوستوں نہ وچھوڑیے جی (40)

ایس مقام اُتے صوفی دی ایہہ اخلاقی ذمے داری اے کہ اوہ آؤن والے لوکاں دے دکھاں اُتے پھاہے رکھن دے نال نال اوہناں دے راز اپنے سینے وچ ای دُفن رکھے تے اللہ دی صفت ستاری

نوں مکھ رکھ کے لوکاں دے عیساں دی پردہ پوشی کرے۔ ایہہ فقیر دی اخلاقیات وچ شامل اے۔ اک فقیر دی ایہو پہچان اوہنوں مخلوق دی نظر وچ ہر لعزیز تے محترم بناندی اے۔ بقول وارث شاہ:

بھیت دسناں مردا کم ناہیں مرد سوئی جو وکھ دم گھٹ جائے
گل جی دے وچ ہی رہے خفیہ گاؤں وانگ پیچال نہ سٹ جائے
بھیت کسے دا دسنا بھلا نہیں بھانویں کچھ کے لوک نکھٹ جائے
وارث شاہ نہ بھیت صندوق کھلے بھادیں جان دا جنڈرائٹ جائے (41)

ایہہ گل وی فقیر دے بنیادی اخلاق وچ شامل اے کہ اوہ اپنی نفسانی خواہشاں دی دھون اُتے گوڈا رکھ کے اپنے نفس نوں لگام دتی رکھے۔ ہر نیکی وڈی نوں ماں بھین یا دھی دا درجہ دیوے تے کسے دے بارے وی اکھ وچ میل نہ آن دیوے۔ بالنتہ دی زبانی رانجھے جوگی نوں وارث شاہ نے ایہو نصیحتاں کیتیاں نیں:

کہے ناتھ رنجھٹیا سمجھ بھائی سر چاپو جوگ بھروٹھی نوں
وڈی ماں برابر ہی جانتی ہے اتے بھین برابر چھوٹھی نوں
جتی ستی نمائیاں ہو رہیے رکھیں ثابت ایس لنگوٹھی نوں
وارث شاہ میاں لیکے چھری کائی وڈھ دُور کریں ایس بوٹھی نوں (42)

یا

وڈی ماں ہی جان کے کرو نچا چھوٹی بھین مثال کر پائیے جی
وارث شاہ یقین دی گل پھدی سمھو حق ہی حق ٹھہرائیے جی (43)

اک عام دنیا دار لئی ایہناں نصیحتاں اُتے عمل کرنا لوہے دے چنے چبان والی گل اے پر سچا فقیر ایہہ سارا کچھ کر گزردا اے۔ کیوں جے اوہ دے سامنے حیاتی دا اک واضح مقصد ہوندا اے۔ ایس لئی اوہ اپنے گورودیاں نصیحتاں دی تکمیل ہر ویلے قائم رکھدا اے۔ بقول وارث شاہ:

جوگ جالنا سار دا نگلنائیں ایس جوگ وچ بہت زہیریاں نی
جوگی نال نصیحتاں جاندا اے جویں اُٹھ دے تک نکیریاں نی (44)

صوفی پنتھ وچ ہر صوفی، سالک یا جوگی نوں اپنے اپنے طریقے مطابق چلہ کشی تے سخت ریاضتاں وچوں گزرنا پیندا اے تاں جے تذکیہ نفس ہوندا رہوے۔ مشکل ترین ریاضتاں وچ نفس دی خواہشات دے مقابل ثابت قدم رہن لئی ”تصویر شیخ“ (تاڑی لانا) خاص اہمیت رکھدا اے۔ وارث شاہ ایس پورے تے مسلسل عمل نوں واضح کرن لئی ”تاڑی لان“ دی اصطلاح ورتدیاں انج بیان کردا اے:

ایس جوگ دے واعدے بہت اوکھے نادالکھ تے سن وچاونا و
جوگی جنگم گودڑی جٹا دھاری منڈی زملہ بھیکھ وٹاونا و
”تاڑی لاکے ناتھ دا دھیان دھرنا“ دسویں دوار ہی سانس چڑھاونا و
جے آئے دا ہرکھ تے سوگ چھڈے نہیں مویاں گنیاں پکھوتاونا و
دھو دھایکے جٹاں نوں دھوپ دینا سدا انگ بھصوت رامانا و
ادیان باشی جتی ستی جوگی جھات استری تے نہیں پاونا و
لکھ خوبصورت پری حور ہووے ذرہ جیو نہیں بھرامانا و
کام کرود تے لوبھ ہنکار مارن جوگی خاک در خاک ہو چاونا و
ناؤں فقر دا بہت آسان لینا کھرا کٹھن ہے جوگ کماونا و (45)

ایتھے اڑ کے اک صوفی دا پینڈا ہو راوکھا ہو جاندا اے جدوں اوہدے اُتے ایہہ حالت طاری ہوندی اے کہ صوفی اپنی ذات وچ اک زندہ لاش ہوندا اے جیہڑا زندہ ہو کے وی ”شہر خاموشاں“ دے واسی دی طرح رہندا اے۔ زندگی دیاں شیرینیاں اوہدے لئی کوڑے یکے سواد وچ بدل کے رہ جاندیاں نیں تے اوہ محسوس کردا اے کہ:

کوڑا بیکسا سواد ہے جوگ سندا جیہی گھوٹ کے پیونی نم میاں
جہاں سُن سادھ کی منڈی ہے اتے جونناں ہے رَم جھم میاں

تہاں بھسم لگانیکے بھسم ہونا پیش جاء نہیں گرب ڈھم میاں (46)

صوفی مت دی روشنی اودوں تک قائم رہندی اے جدوں تک من شیشے ہار رہوے۔
 اوہدے اُتے کوئی داغ یا دھبہ نہ لگے، خاص طور تے ایہناں ست بُریاں نھلستاں دا:
 غیبت کرن بگاڑی طاعت اوگن ستے آدمی ایہہ گنہ گار ہوندے
 چور، کرت گھن، چغل تے جھوٹھ بولے، لوتی لاوڑا، ستواں یار، ہوندے (47)

اک کامل صوفی ایہناں گلاں نوں ہر ویلے سامنے رکھدا اے۔

ایس بحث دا پنجوڑ ایہہ اے کہ تصوف نوں اختیار کر لینا بے شک اک نیک عمل اے پر صوفی
 پنہ وچ آکے جیہڑیاں ذمے داریاں اک صوفی یا سالک اُتے آجاندیاں نیں اوہناں دی پاسداری
 بڑی ضروری اے۔ وارث شاہ نے بطور صوفی جتھے آپ وحدۃ الوجودی سوچ نوں پروان چڑھایا اے
 او تھے صوفی نوں اوسدیاں اخلاق تے سماجی ذمہ داریاں داراہ وی دکھایا اے تے ایہہ سارا کجھ اوہ
 ایس لئی کامیابی نال بیان کر گیا اے کہ اوہ ایس سمندر دا آپوں بڑا اوڈا تاروسی۔ ایہہ اک ثبوت ایہہ
 وی اے کہ اوہ بڑی ہوشیاری نال مجاز دے پردے وچ حقیقت دی گل سنائی گیا اے تے اخیر اُتے
 اوہنے ایہہ گل کھول کے لوکاں نوں چونکا کے رکھ دتا اے:

ایہ روح قلبوت دا ذکر سارا نال عقل دے میل ملایا ای

وارث شاہ میاں لوکاں کملیاں نوں قصہ جوڑ ہشیار سنایا ای (48)

وارث شاہ نوں شدت نال ایس گل دا احساس سی کہ اوہنے ایہہ قصہ مجلساں وچ بہہ کے
 سنن والیاں لئی لکھیا اے۔ ایس لئی اوہنے ہر خاص عام لئی اپنے صوفیانہ وچاراں نوں آخروچ تشریح و
 تصریح نال انج بیان کر دتا اے:

ہیرُ روح تے چاک قلبوت جانوں، بال ناتھ ایہ پیر بنایا

پنج پیر حواس ایہ پنج تیرے، جھماں تھاپناں تھدھ نوں لایا

قاضی حق چھبیل نے عمل تیرے ، عیال منکر نکیر ٹھیرایائی
 کوٹھا گور عزرائیل ہے ایہ کھیڑا جیہو الیدو، ہی روح نوں ڈھایائی
 کیدو لنگا شیطان ملعون جانو ، جس نے وچ دیوان پھڑایائی
 سیاں ہیر دیاں رن گھر بار تیرا ، جھاں نال پیوند بنایائی
 وانگ ہیر دے بنھ لے جاہن تینوں کسے نال نہ ساتھ لدایائی
 جیہڑا بول دا ناطقہ وٹھلی ہے ، جس ہوش دا راگ سنایائی
 سہتی موت تے جسم ہے یار رانجھا انھاں دوہاں نے پھیڑ مچایائی
 جوگ عورت ہے کن پاڑ جس نے سبھ انگ بھبوت رمایائی
 دنیا جان اینویں جویں جھنگ پیکے گور کالڑا باغ بنایائی
 ترنجن ایہ بد عملیاں تیریاں نے کڈھ قبر تھیں دوزخ پایائی
 اوہ مسیت ہے مانوں دا شکم بندے جس وچ شب روز لنگھایائی
 عدلی راجہ ایہ نیک نے عمل تیرے جس ہیر ایمان دوایائی
 وارث شاہ میاں بیڑے پار تیرے کلمہ پاک زبان تے آئی (49)

حوالے

- 1- ماہنامہ پنجابی ادب، لاہور، خصوصی شمارہ شاہ حسین نمبر، ص 15
- 2- ایضاً
- 3- لاجوئی رام کرشنا: پنجابی دے صوفی شاعر؛ مجلس شاہ حسین لاہور، ص 6
- 4- خلیق احمد نظامی: تاریخ مشائخ چشت؛ ندوۃ المصنفین دہلی، 1953ء، ص 34
- 5- القرآن۔ سورہ یونس۔ 62:10
- 6- القرآن۔ سورہ بقرہ۔ 153:2
- 7- القرآن۔ سورہ توبہ۔ 119:9
- 8- علی بھویری داتا گنج بخش: کشف المحجوب اردو ترجمہ ایف ڈی گوہر لاہور، 1972ء، ص 30
- 9- وارث شاہ: ہیر؛ مرتبہ عبدالعزیز بارایت لا، پنجابی ادبی اکیڈمی لاہور، 1964ء، بند نمبر 3
- 10- عصمت اللہ زاہد ڈاکٹر: مقالہ وارث شاہ دا جنم ورھا: مجلہ کھوج شماره نمبر 32، شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور، جون 1994ء، ص 92
- 11- ایضاً
- 12- ماہنامہ پنج دریا۔ وارث نمبر، ص 84
- 13- بابا فرید: آکھیا بابا فرید نے؛ مرتبہ آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ص 162
- 14- ایضاً ص 220
- 15- کشف المحجوب اردو ترجمہ، ص 28
- 16- یوسف سلیم چشتی: تاریخ تصوف؛ علما اکیڈمی لاہور، 1976ء، ص 223

- 17- عبدالقادر جیلانی شیخ: رسالہ نوٹس اعظم؛ اردو ترجمہ مولوی احمد حسین، لاہور 1978ء ص 9, 10
- 18- امداد اللہ حاجی: ضیاء القلوب؛ کتب خانہ عزیز یو پی بندن، ص 26
- 19- اشرف علی تھانوی مولانا: امداد المشائق؛ مکتبہ اسلامیہ لاہور، ص 41
- 20- آکھیا بابا فرید نے، ص 220
- 21- شاہ حسین: کافیاں شاہ حسین؛ مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، میکجول لمیٹڈ لاہور، ص 21
- 22- سلطان باہو: ابیات باہو؛ مرتبہ سلطان الطاف علی، ص 69
- 23- بلھے شاہ: کلام بلھے شاہ؛ مرتبہ ڈاکٹر نذیر احمد، میکجول لمیٹڈ لاہور، ص 62
- 24- نوشہرہ سنج بخش: گنج شریف؛ مرتبہ شرافت نوشاہی، ص 456
- 25- ایضاً ص 452
- 26- وارث شاہ: ہیر؛ بند نمبر 624
- 27- ایضاً بند نمبر 1
- 28- ایضاً بند نمبر 185
- 29- ایضاً بند نمبر 257
- 30- ایضاً بند نمبر 255
- 31- ایضاً بند نمبر 267
- 32- ایضاً بند نمبر 267
- 33- ایضاً بند نمبر 268
- 34- ایضاً بند نمبر 213
- 35- ایضاً بند نمبر 266
- 36- ایضاً بند نمبر 267

- 37- ایضاً بند نمبر 263
38- ایضاً بند نمبر 267
39- ایضاً بند نمبر 272
40- ایضاً بند نمبر 265
41- ایضاً بند نمبر 299
42- ایضاً بند نمبر 279
43- ایضاً بند نمبر 277
44- ایضاً بند نمبر 283
45- ایضاً بند نمبر 264
46- ایضاً بند نمبر 262
47- ایضاً بند نمبر 270
48- ایضاً بند نمبر 625
49- ایضاً بند نمبر 631

